

Geschiedenis van het dagboek

Sandra van Beek

GESCHIEDENIS VAN HET DAGBOEK

OTTO FRANK EN HET ACHTERHUIS

Uitgeverij Pluim

AMSTERDAM | ANTWERPEN

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van bronmateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Eerste druk, juni 2022

© Sandra van Beek

Omslagontwerp ByBarbara
Typografie binnenwerk Perfect Service
Auteursfoto Olivier Garcia
Productiebegeleiding Tim Beijer
Drukkerij Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 932 5678 1

NUR 680

www.uitgeverijpluim.nl

‘We weten niet wie Anne Frank heeft verraden, maar we kunnen ophouden haar te blijven verraden. Om te beginnen door ons (...) in het verleden te verdiepen zonder sentimentalisme en gemakzuchtig moralisme. Om niet toe te geven aan die neiging het verleden de overzichtelijkheid te willen geven van een *whodunit*. Door Anne Frank te lezen; haar literaire talent (...) was groot en zij wilde gelezen worden.’
– Arnon Grunberg

INHOUD

- 1 Repatriant 11
- 2 De eerste lezer 34
- 3 Het dagboek wordt boek 54
- 4 Het dagboek in vertaling 75
- 5 Anne op Broadway 90
- 6 Anne op het toneel in Duitsland en Nederland 116
- 7 De film 134
- 8 Ambassadeur 152
- 9 'Lieve Pim' 171
- 10 Vrienden, vijanden, critici 184
- 11 Verzoener 201
- 12 Het dagboek zonder vader 209

Bronnen en aanvullende informatie 223

Otto Frank waakte over het dagboek van Anne. Het zou hem geen tweede keer overkomen dat zijn dochter van hem werd afgepakt. Dit is een verhaal over het dagboek en de beschermer ervan.

Sandra van Beek, april 2022

REPATRIANT

Een meisje van zestien loopt over een besneeuwde weg in het spoor van vrachtwagens vanuit Auschwitz-Birkenau naar Auschwitz 1. Het is eind januari 1945, enkele dagen na de bevrijding van het concentratiekamp door het Rode Leger. Eva gaat naar het mannenkamp, op zoek naar haar vader en broer, na lange tijd angst en ontbering te hebben doorstaan met haar moeder. Voor het eerst heeft ze haar *Mutti* alleen achtergelaten in het vrouwenkamp. Na twee uur lopen vindt ze in een barak noch haar vader, noch haar broer, maar wel een lange, magere, bleke man die ze vaag herkent als de vader van haar buurmeisjes in Amsterdam.

Ik zag een man die me bekend voorkwam. Hij stond bij zijn bed. Er was eigenlijk niks te doen, dus hij stond daar een beetje rond te kijken. Toen dacht ik: hij ziet eruit als Otto Frank... Maar hij was zo mager en zo bleek, zo zielig eigenlijk en verloren. Ik ben toch naar hem toegegaan, we hebben elkaar bekeken. Het was Otto Frank. En hij heeft mij ook herkend en de eerste vraag was: 'Weet je waar mijn meisjes zijn?'

De oorlog loopt ten einde en Otto Frank heeft het overleefd. Hoe onvoorstelbaar.

Naarmate het Duitse Rijk begon in te storten beraamden de nazi's het plan concentratiekampen te ontruimen en de

gevangenen te dwingen naar Duitsland te marcheren. In de voorafgaande bitterkoude wintermaanden was Otto verzwakt en tot op het bot vermagerd opgenomen in een ziekenbarak. Dat bleek zijn redding. Zij die niet meer op hun benen konden staan werden door de nazi's achtergelaten.

Enige tijd bevond Otto zich met de andere overlevenden in een niemandsland, in afwachting van de komst van de bevrijders. De schrik moet groot zijn geweest toen op 25 januari geen Russische bevrijdingslegers, maar gewapende Duitse soldaten met een officier het kamp binnentrokken om alsnog de laatste sporen van hun daden uit te wissen. De gevangenen werden bijeengedreven en buiten bij de hoofdboort tegen de muur gezet. Op het moment dat hun laatste uur leek gekomen, klonken explosies in de verte. Het executiepeloton werd weggeroepen en sloeg halsoverkop op de vlucht. Twee dagen later kwam het Russische Rode Leger de gevangenen bevrijden.

In deze godvergeten plaats was dit niet zomaar geluk. Het was een wonder, het grootste dat Otto beleefde en dat hij nooit meer zou vergeten. Hij bleef zich herinneren hoe verkenners van het Eerste Oekraïense Front de ziekenbarak binnenkwamen, in sneeuw witte camouflagejassen met bont.

Het waren goede mensen, onze bevrijders. Het kon ons niet schelen of ze communist waren of niet. We waren niet geïnteresseerd in politiek, we waren geïnteresseerd in onze bevrijding.

*

Er was meer dat Otto had geholpen te overleven. Sinds hij bij aankomst in Auschwitz was gescheiden van zijn gezin, had hij nog gezelschap van twee mannen uit de onderduik,

zijn compagnon Hermann van Pels en diens zeventienjarige zoon Peter. Otto en Peter waren er in oktober 1944 getuige van hoe Hermann te midden van een groep geselecteerde mannen weg marcheerde. Twee uur later zagen ze een vrachtwagen die ‘beladen met hun kledingstukken terugkwam’. Vanaf die tijd waren Otto en Peter onafscheidelijk. Totdat Peter zo ervan overtuigd was dat hij mee moest met de aftocht van de nazi’s dat het Otto niet lukte hem tegen te houden. Peter verdween met duizenden andere gevangenen op de ‘dodenmars’, zoals de barre tochten in de richting van Mauthausen zouden gaan heten.

Otto had andere kameraden getroffen. Zo hoorde hij in de ziekenbarak iemand een stukje muziek fluiten dat hij herkende als een motief uit de *Matthäus-Passion*. De melodie ontroerde hem en hij vroeg zich af wie de fluiters was. Het bleek een Hongaar, József Spronz, die werkte als verzorger. In alle ellende had muzikkenner Spronz het pijnlijk gevonden dat hij aan het begin en einde van de dag op Duitse marsmuziek van een blaaskapel buiten in gelid langs nazi-officieren moest marcheren. Alles was hem afgenomen, maar het fluitje van Bach had hij tenminste nog. Otto ontdekte in hem een gelijkgestemde.

En had hij niet een medegevangene – de veel jongere Nederlander Sal de Liema – geleerd dat je beter kon denken aan een gedicht van Heinrich Heine dan aan eten? Nog belangrijker was dat Otto aan Sal had gevraagd hem ‘papa’ te noemen. ‘Ik heb al een vader, die zit ondergedoken,’ had Sal aanvankelijk stug gezegd. Maar toen Otto zei: ‘Ik heb het nodig vader te zijn,’ ging de jongen overstag. Voor Otto was de vaderrol, die hij altijd graag op zich had genomen, in het kamp ook een manier om te overleven.

Inmiddels was Otto met zo'n honderdvijftig ex-gevangenen, mannen en vrouwen, door de Russen op de trein gezet. Van Auschwitz ging het eerst naar Katowice. Daar werden ze in een school opgevangen door het Poolse Rode Kruis en na desinfectie, baden en goed eten voelden ze zich weer een beetje mens. Zij bleven achter in Katowice, terwijl het Russische Rode leger vastberaden verder oprukte door Polen, Hongarije en Duitsland. Enkele weken gingen voorbij voordat ze konden doorreizen. Het typeert Otto dat hij op straat meteen contact maakte met de plaatselijke bewoners Adam en Zofia Kukulski. Zij namen hem in hun huis op en hij raakte goed bevriend met het Poolse echtpaar.

In een notitieboekje maakte hij meermalen aantekeningen over transport. De eerste keer leek het hoopvol: 'Er wordt gesproken over transport via Odessa.' Maar de volgende dag schreef hij: 'transport waarschijnlijk', weer een dag later: 'niets over transport te horen', tot zelfs: 'van transport geen sprake'. Verder noteerde Otto wat hij at en dronk, of zijn darmen het voedsel verdroegen, welke levensmiddelen en kledingstukken hij kreeg, ruilde of verkocht. Over hoe hij zich voelde schreef hij niet.

Persoonlijker zijn Otto's brieven aan zijn familie in Bazel, die zijn moeder Alice bewaarde. Zo schreef hij op 18 maart: 'Hoezeer ik word gepijnigd omdat ik niet weet waar Edith en de kinderen zijn, dat zullen jullie begrijpen. Toch heb ik de hoop allen gezond terug te zien en laat me niet ontmoedigen.'

Aan zijn nichtje Milly Stanfield in Engeland schreef hij op dezelfde dag: '(...) Over Edith en de kinderen weet ik niets.'

Wie kon hem iets vertellen? In het opvangcentrum in Katowice trof hij Rosa de Winter. Zij hadden elkaar in Kamp Westerbork leren kennen en daarna had Rosa in Auschwitz met Edith, Margot en Anne in het vrouwenkamp gezeten. Zij vertelde hem dat de meisjes eind oktober 1944 met hon-

derden andere vrouwen op transport waren gezet. Edith was begin januari in haar bijzijn van uitputting overleden. Rosa:

Meneer Frank verroerde zich niet toen ik het hem vertelde. Ik probeerde hem in het gezicht te kijken, maar hij wendde zich af. Plotseling maakte hij een beweging, ik geloof dat hij vooroverboog, met zijn hoofd op tafel.

‘Liefste Mutter, veel kan ik niet schrijven, want het bericht over Ediths dood op 6-1-45 dat ik net ontving, heeft me zo geraakt dat ik niet helemaal de oude ben,’ schreef Otto. In telegramstijl noteerde hij in zijn boekje: ‘Mevr. De Winter, Zutphen bericht overlijden van Edith op 6 Jan. 45 in het ziekenhuis uit zwakte zonder te lijden. Kinderen Oct. naar Sudetenland, zeer flink, ins bijzondere Anne.’

Otto leefde in de veronderstelling dat zijn dochters naar het door Hitler geannexeerde Tsjechische gebied Sudetenland waren gestuurd. Uit zijn aantekeningen is vooral op te maken dat hij haast had om te vertrekken, haast om meer te weten te komen en om zijn kinderen terug te vinden. Ruim een maand na aankomst, op 31 maart, noteerde hij: ‘Transport aanstaande’.

Eindelijk vertrok de trein met de ex-gevangenen uit Katowice, stond urenlang stil, kwam weer in beweging en reed langs Krakau en Tarnow. Regelmatig was er oponthoud door andere transporttreinen. Vanuit de coupé zag Otto jonge soldaten en vrouwen, dorpjes en boeren die eieren, kip en brood verkochten. Nauwkeurig beschreef hij hoe de groep de voormalige Roemeense universiteitsstad Czernowitz (nu Tsjernivtsi, Oekraïne) aandeed, waar hun een ‘reusachtige ontvangst’ werd geboden door de Joodse bevolking, die met gulle hand brood, eieren, geld, likeur en thee gaf, ‘de mensen leefden als het ware mee’.

In Czernowitz verbleven de ex-gevangenen in een kazerne. Ze werden opnieuw gedesinfecteerd. Otto verkende de stad, zocht naar de synagoge, ging naar de 'Jodenwijk' en naar de markt, waar hij zag hoe boeren in folkloristische kleding levende ganzen en kippen verhandelden. Meermalen werd hij door bewoners onthaald met complete maaltijden van soep, aardappelen, vlees, met pudding toe, dingen die hij in geen jaren geproefd had.

Na tien dagen werden er wagons ingedeeld voor transport. Het lukte Otto samen met vierenvijftig anderen de trein in te komen. In de volle wagon hoorde hij het verlossende bericht van de Russen dat 'Berlijn is ingenomen'. De trein vertrok pas de volgende dag, uitermate traag. Hij noteerde: 'Geen slaap, te veel mensen, onaangenaam.' Toen de trein op 23 april aankwam in de Oekraïense havenstad Odessa moesten de passagiers uitstappen en nog vijf kilometer lopen naar een kazerne. De meeste gebouwen in de stad waren opgeblazen, maar de verzorging was goed. 8 mei: 'Ze zeggen dat Hitler dood is en Goebbels in handen van de Russen. Duitsland capituleert.'

Voor sommige vrouwen had de bevrijding door de Russische soldaten andere gevolgen. 'Dan ben je gevangene geweest en dan pakken ze je ook nog!' vertelde Femma Fleijisman, die als zestienjarig meisje in Odessa zo moest uitkijken voor de ongeremde soldaten dat ze ervoor zorgde altijd bij een groep vrouwen te blijven. 'Bij m'n ploegie was het veilig.'

Op 12 mei 1945 werd Otto zesenvijftig jaar. Vanaf zijn geboorte in Frankfurt am Main in 1889 tot en met de onderduikperiode in Amsterdam in 1944 had hij zijn verjaardag altijd in familiekring gevierd, nu was hij voor het eerst alleen.

Op 20 mei noteerde hij: 'Pakken!' Hij pakte zijn schamele boeltje op en werd met de andere voormalige gevangenen in

een tram vervoerd naar het havengebied. Na vervolgens drie kilometer lopen zag hij eindelijk ‘een grote boot, 18.000 ton, welk een gevoel’.

Die grote boot, het Nieuw-Zeelandse stoomschip *Monowai*, maakte diepe indruk op de repatrianten die Auschwitz net overleefd hadden. ‘Enorm,’ zo noemde de drieëndertigjarige econoom Siegfried van den Bergh het schip in zijn oorlogsdagboek. Zoiets enorms had hij zich niet voorgesteld toen hij was geïnformeerd over de *shipping facilities* die de (Nederlandse) ambassade had ingezet voor de repatriëring. Met hen scheepten zich ook bevrijde Franse en Italiaanse krijgsgevangenen in, en Nederlandse en Belgische (dwang)arbeiders. In dit gemengde gezelschap bevond zich Eva Geiringer, het meisje dat Otto eerder had ontmoet in Auschwitz, met haar moeder. Zij zag dit schip als ‘een bastion van westerse democratie en beschaving: wit-geüniformeerde marineofficieren stonden aan dek te wachten (...) we werden verwelkomd door een officier die ons de hand schudde en ons “madame” noemde (...)’. Van den Bergh noteerde: ‘We werden opgevangen door ongeveer veertig in onberispelijke uniformen gestoken matrozen. De witte mutsen, de gesteven kragen vormden een frappant contrast met de bijeengeraapte kledij van het groezele gezelschap dat arriveerde.’

De *Monowai* – vernoemd naar een gletsjermeer, een ‘kanaal vol water’ in Maori – was een passagiersschip dat tijdens WO II dienstdeed als *troup carrier*. Tegen het einde van de oorlog was het schip uit Plymouth vertrokken om door de Britten bevrijde Sovjetkrijgsgevangenen terug te brengen naar Odessa. Vanuit Odessa voer de *Monowai* een aantal keren naar Marseille.

De boot had eerder ook Duitse soldaten en hun gezelschapsdames vervoerd, herinnerde de Engelsman Alfred Radley zich. Als eenentwintigjarige marinier werkte hij op de *Monowai* en toen hij, zelf Joods, hoorde dat er een groep

Joodse ex-gevangenen aan boord was, bood hij zijn hulp aan. Op het schip werden de passagiers zo goed mogelijk verzorgd. Er was voldoende gezond eten, er waren bedden met schone lakens, iedereen kon zich vrij bewegen en de zon scheen. Radley: ‘De oorlog liep op zijn eind, dus men was niet erg bang voor andere oorlogsschepen.’

Van den Bergh, die al in het begin was aangesteld tot *troopdeck-officer* – hij had de leiding over tweehonderd personen die op hetzelfde dek verbleven – kreeg een eigen hut. Hij at samen met de andere scheepsofficieren. ‘Mijn vereelde en grauwe kampknuisten durfde ik haast niet neer te leggen op het smetteloos wit van de tafellakens. Het elegante servies, de glimmende dekschalen, de stukken toast opgediend tussen blanke servetten leken wel voorwerpen uit een andere wereld.’

Eva beschreef hoe zij en haar moeder in hun geweldige angst voor honger eten verborgen en dat meer mensen dit deden, totdat de kapitein via de luidsprekers liet weten dat er meer dan voldoende voedsel aan boord was. Hij verzocht geen eten meer mee te nemen naar de hutten, omdat dit een gezondheidsrisico opleverde. ‘Toen schaamden we ons wel een beetje voor onze dwaasheid,’ aldus Eva.

Tijdens de overtocht sliepen de mannen in hangmatten in het ruim en de vrouwen in hutten. Femma Fleijsman, die aan land de Russische soldaten van zich af had weten te houden, kreeg op zee te maken met Engelse ex-krijgsgevangen mariniers, die haar overlaadden met ansichtkaarten waarop uitnodigingen met hun Engelse adressen stonden.

Tussen de passagiers viel Alfred Radley een man op die een zekere autoriteit uitstraalde. ‘Otto Frank voelde zich verantwoordelijk voor andere gevangenen. Hij kon namens hen het woord voeren omdat hij goed Engels sprak.’ Dit kan erop duiden dat Otto actief was tijdens de reis, maar volgens Eva Geiringer leek hij zich eerder af te zonderen.

Otto had als twintigjarige al eens een zeereis gemaakt aan boord van de Kaiser Wilhelm der Grosse, die in de nazomer van 1909 koers zette naar de nieuwe wereld. Op de kade van Hamburg zwaaide zijn vader Michael Frank hem uit. Op het moment dat het passagiersschip de Atlantische Oceaan was overgestoken en Otto voet aan wal zette in New York, ontving hij het schokkende bericht dat zijn vader was overleden. Hij keerde meteen terug naar Frankfurt voor de begrafenis. Kort daarna vertrok hij toch opnieuw naar New York.

In die tijd was Otto Frank zeer *well to do*. Als zoon van een bankier had hij in een niet-religieus, liberaal Joods gezin met twee broers en een zusje een onbezorgde jeugd van een ‘rijke-zoontjes leven’ genoten. In 1908 was hij begonnen aan een studie kunstgeschiedenis in Heidelberg, waar Charley (Nathan) Straus zijn roommate werd. De vriendschap leidde ertoe dat Otto een jaar later naar New York vertrok om te gaan werken bij het beroemde warenhuis Macy’s, waarvan Straus’ vader mede-eigenaar was. Twee jaar verbleef hij in de kringen van Duitse upper class emigranten, die voor hem een toekomst zagen weggelegd bij Macy’s. Op een portret uit die tijd kijkt hij pienter en opgewekt de wereld in. Maar in 1911 ging Otto terug naar Frankfurt om dichterbij zijn moeder Alice te zijn, die na de dood van haar man de familiebank bestierde.

Nu, eind mei 1945, zat hij weer alleen op een schip. In 1909 was hij nog rijk, jong en enthousiast – nu was hij arm, bezorgd, staatloos en had hij zijn vrouw Edith verloren.

*

Edith was in 1900 als vierde kind geboren in de orthodox-joodse, welgestelde familie Holländer uit Aken. Op haar vijftiende trouwde ze met de elf jaar oudere Otto

Frank. Een jaar later werd dochter Margot Betti geboren en in 1929 Annelies Marie. De ouders zorgden dat hun twee leuke meisjes konden opgroeien in een rustige buurt van Frankfurt. Tot 30 januari 1933. Otto:

Op de dertigste januari waren we toevallig bij bekenden uitgenodigd. We zaten aan tafel en luisterden naar de radio. Toen kwam het bericht dat Hitler rijkskanselier was geworden. Daarna kwam er een reportage over de fakkeltocht van de SA [*Sturm Abteilung*] in Berlijn. En we hoorden schreeuwen en joelen. Aan het einde verklaarde Hitler: ‘Geef me vier jaar.’ De bekende die ons had uitgenodigd, zei opgewekt: ‘Laten we toch eens zien wat die man kan.’ Ik had geen antwoord. En mijn vrouw zat stokstijf van schrik.

Otto besloot nog datzelfde jaar met zijn gezin uit Duitsland weg te gaan. Ze vertrokken naar Nederland, waar ze zich vestigden in de Amsterdamse Rivierenbuurt en waar Otto de N.V. Nederlandsche Opekta Mij opzette met Victor Kugler en Johannes Kleiman als compagnons. De eerste jaren verliepen goed. Rond 1937 vatte Otto het plan op om in Engeland een bedrijf te beginnen. Toen dit niet lukte, stichtte Johannes Kleiman een nevenbedrijf, de Handelsmaatschappij Pectacon N.V. voor kruiden en specerijen, waarvan Otto de directeur werd. Als kruidenspecialist werd Hermann van Pels aangetrokken, een emigrant die in Duitsland was geboren uit Nederlandse ouders.

Nederland bleek toch minder veilig dan gedacht. Zodra Otto opnieuw de dreiging van de nazi's voelde vroeg hij zijn vriend Charley Straus, die inmiddels in New York woonde, of hij hem kon helpen met de emigratie van zijn gezin naar Amerika. Charley zette daarop alles in gang hiervoor garant te staan. Het bleek vergeefs toen op het Amerikaanse con-

sulaat in Rotterdam alle visa-aanvragen in vlammen opgingen tijdens het vernietigende bombardement in mei 1940. Waarop de capitulatie volgde, de intocht van de Duitsers in Amsterdam en de bezetting van Nederland. Otto:

Ik weet nog precies, in 1941 was de eerste razzia vlak bij ons in de buurt. Er waren vrienden van mij bij, jonge mensen. Ze verdwenen en na acht dagen kwam het bericht van hun dood. Dus men wist toen al precies dat ze vermoord werden.

In 1941 begon Frank opnieuw een procedure – ditmaal met Ediths broers, Julius en Walter Holländer, die al eerder naar de VS waren gegaan. Weer had Otto pech, omdat tegen die tijd alle Amerikaanse consulaten in bezet Europa gesloten waren, behalve in Zuid-Europa, en hij geen kans zag daarheen te reizen. Als laatste redmiddel probeerde hij met Charley's hulp een uitreisvisum naar Cuba te krijgen. De aanvraag werd geannuleerd, 'gezien de huidige internationale situatie' als gevolg van het bombardement op Pearl Harbor. Misschien zou één visum voor hem loskomen, maar Otto Frank kon onmogelijk vrouw en kinderen achterlaten.

*

Op 26 mei 1945 schreef Otto aan zijn moeder dat hij al zijn hoop op de kinderen gevestigd had en zich vastklampte aan de overtuiging dat ze in leven waren en ze binnenkort weer samen zouden zijn. *'Nur die Kinder, die Kinder zählen. Allein de kinderen, de kinderen tellen.'* Nu waren 'de Hollanders' zijn enige hoop, schreef hij, op wie hij rekende, 'want ik heb – behalve een getatoeëerd nummer op mijn arm – geen enkel identiteitsbewijs'.

Op 27 mei vroeg in de ochtend kwam de Franse kust in

zicht. De boot ging voor anker in Marseille. Otto zag grote schepen en wrakken in de haven. Bij aankomst was er een 'grote ontvangst der Fransen met muziek'.

'Duizenden mensen stonden in de middagzon op de kade,' noteerde Siegfried van den Bergh. 'Frankrijk ontving zijn bevrijde *déportés politiques* als helden. Belgen en Hollanders mochten delen in de glorie. Een fanfarekorps, pauken en trompetten, speelde de "Marseillaise" en vervolgens de Belgische en Nederlandse volksliederen.' En Femma Fleijsman, met haar vrouwengroepje, vond het 'zo lief en hartelijk dat mensen aan de kade stonden te klappen'.

Nadat Otto van boord was gegaan, gaf hij de Nederlandse consul brieven mee voor zijn moeder in Bazel en zijn broer Robert in Engeland. De post werkte nog steeds niet of traag. Van een telefoonverbinding was geen sprake. Wel kon hij een telegram naar de familie sturen: '*arrivee bonne santé marseille partons paris baisers otto frank*'.

Toen zijn moeder als eerste bericht van Otto dit telegram ontving, maakte ze uit het woord '*partons*' [we vertrekken] op dat zijn gezin bij hem was. Haar opluchting zal omgeslagen zijn in ontzetting toen ze veel later pas zijn brieven uit Katowice en Odessa ontving en zij en de andere familieleden pas echt te weten kwamen door welke rampen Otto en zijn gezin na half 1942 getroffen waren.

Otto vervolgde intussen de tocht per legerauto vanuit Marseille naar Parijs en Brussel, waarbij steeds een aantal *displaced persons* afviel, afhankelijk van hun origine. Tijdens zijn lange reis werd hij op veel plaatsen warm onthaald en maakte hij iets mee van de euforie van de bevrijding. In België kreeg hij nog ontbijt, maar de ontvangst in Nederland was koel en teleurstellend. In zijn boekje tekende hij aan:

[België] 30 mei, koffie en marmelade. Geen regen, vertrekken 11 u. Namur, Liège, Givet, Visé, Eysden, Maastricht.

In België overal vlaggen en †, in Nederland geen vlaggen en geen eten.

*

Als hij op 3 juni arriveert in Amsterdam bevindt hij zich weer op bekend terrein in de ruime straten met de brede tegelstoepen van de Rivierenbuurt. Misschien wordt de bevrijding elders in de stad nog volop gevierd, maar in de Duitse emigrantenbuurt zijn zoveel mensen verdwenen dat het er stiller dan stil moet zijn geweest.

Er reden geen treinen tussen Amsterdam en de overige steden en ook geen trams. Er was geen elektriciteit en weinig te eten (...) Toen ik aankwam had ik geen cent, geen plek om naar toe te gaan en het enige wat ik doen kon was Miep zoeken.

Miep Gies was sinds 1933 niet alleen Otto's secretaresse, in de oorlog was ze ook zijn steun en toeverlaat geweest, door vanaf 6 juli 1942 te zorgen voor hem, zijn gezin en nog vier onderduikers in het achterhuis van het kantoor van Opekta / Pectacon aan de Prinsengracht, tot aan hun arrestatie op 4 augustus 1944.

Als Hermine Santrouschitz uit Wenen was ze in 1919 als elfjarige bij een hulpactie voor ondervoede kinderen naar Nederland gestuurd en opgevangen door een pleeggezin dat haar de naam 'Miep' gaf. Binnen korte tijd was ze vernederlandst en in 1933 ging ze werken bij Opekta.

In mei 1945 had Miep nog maar net van haar man Jan, die bij een hulppost werkte om terugkerende mensen op te vangen, gehoord dat Otto in aantocht was, of ze zag een gestalte lopen langs het raam van hun huis in de Hunzestraat. De altijd al magere Otto was nog magerder, zij het nog steeds

de keurige, voorkomende, nauwgezette, wat zenuwachtige Duitse heer uit Frankfurt, met het snorretje en de onregelmatige tanden. Hij droeg een ‘bundeltje’ in de hand, niet eens een koffer. Miep rende naar buiten om hem te verwelkomen. Hun weerzien was zo emotioneel dat ze geen woord konden uitbrengen. Otto noteerde:

3 juni, per auto 10 u over Utrecht, Rotterdam, Amsterdam en 8 u. Alles prima. Met auto naar Miep, alle gezond. Wat een vreugde bracht ons weerzien, en hoeveel leed! Een steen van het hart, dat allen er zijn.

Met ‘allen’ doelde Otto op zijn twee compagnons en zaakwaarnemers Johannes (‘Jo’) Kleiman en Victor Kugler, die met de onderduikers waren gearresteerd; Kleiman voor *arbeitsverweigerung* en Kugler als *Judenbegünstiger*. Na een maand gevangenschap in het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg, waren ze naar Kamp Amersfoort gestuurd. Kleiman bleek vanwege zijn gezondheid na een paar weken te zijn vrijgelaten en daarna zijn werk aan de Prinsengracht te hebben voortgezet. Terwijl Kugler met duizend andere mannen dwangarbeid had verricht nabij Zwolle en ze daarna gedwongen waren richting Duitsland te lopen. Nog voor de grens had hij tijdens een aanval van een Engelse Spitfire kans gezien te ontsnappen. Zodra Kugler weer thuis was bij zijn vrouw, had hij zich verstopt.

Tot ‘allen’ rekende Otto ook Lotte, Charlotte Kaletta, de vriendin van de achtste onderduiker, Fritz Pfeffer. Over het lot van hem tastten ze nog in het duister.

Miep en Jan Gies boden Otto een kamertje aan in hun woning. Aan zijn moeder, die een briefkaart aan Kleiman had gestuurd waarin ze informeerde naar Otto’s verblijfplaats, typte hij begin juni 1945 een lange brief.

Ons hele hebben en houden is gestolen (...) Ik heb hoed noch regenjas, geen horloge en geen schoenen, afgezien van wat anderen mij hebben geleend. Er is hier niets te krijgen (...) Ik ben nog niet in orde, ik bedoel, ik ben nog niet in balans. Lichamelijk gaat het goed met me.

Voor het eerst was Otto in staat om vrijuit te schrijven over de onderduik, de arrestatie, het transport naar Auschwitz, over wat er met Edith was gebeurd en ten slotte over zijn bevrijding door de Russen: *‘Es geschah wie ein Wunder!’* Hij vertelde over de lange reis die hij had afgelegd en hoe hij uiteindelijk in Amsterdam zijn vrienden had teruggevonden. Zijn Opekta-filiaal bestond nog, dus was er een basis om alles weer op te bouwen. Verscheurd door gevoelens besloot hij de lange brief met: *‘Genug für heute, es regt mir alles auf.’*

Na een paar weken kwam het antwoord van zijn moeder uit Zwitserland, geschreven op 9 juni.

Mijn geliefde Ottel, we hadden hier toch geen idee wat een vreselijk noodlot jullie heeft getroffen (...) wat een klap voor mij en voor ons allemaal! (...) Te weten dat je je diepe rouw om Edith alleen en zonder enig bericht over je dierbare kinderen moet dragen, is wel het verschrikkelijkste wat ik in mijn vaak moeilijke leven moest meemaken (...) Verlies de moed en de hoop niet, mijn lieve Ottel *und sei versichert dass Dich in innigster Liebe umarmt, Deine Mutter.*

Aan zijn kampgenoot Spronz uit Boedapest berichtte Otto op 26 juni 1945: ‘Ik ben alleen (...) Laat iets van je horen!’ En aan zijn zus Leni in Bazel schreef hij dat hij niet wist hoe hij verder moest zonder de kinderen, nu hij Edith kwijt was. ‘Natuurlijk heb ik nog hoop.’

En Otto bleef zoeken. Hij plaatste een advertentie in de krant en checkte regelmatig de namenlijsten van vermiste personen bij het Rode Kruis. Meer dan een maand ging voorbij. Toen hij weer eens de lijst doorliep, zag hij achter de namen Annelies Marie Frank en Margot Betti Frank een kruisje staan. Hij vroeg na wie de kruisjes achter de namen had gezet. Hij kreeg de naam van Lien Rebling-Brilleslijper door en ging bij haar op bezoek in Laren. Lien:

En daar stond Otto Frank, een lange magere, gedistingeerde meneer, een aristocraat om te zien en hij vroeg of ik wist wat er van zijn twee dochters geworden was. En dat wist ik. Maar ik kon het bijna niet over mijn lippen krijgen.

Ten slotte vertelde ze hem dat Margot in het concentratiekamp Bergen-Belsen begin maart 1945 aan vlektyfus was gestorven. Haar zus, Janny Brandes-Brilleslijper, vertelde hem daarna dat Anne tyfus had gekregen, aan hallucinaties leed en tijdens een crisis van de ziekte was overleden, een paar dagen na haar zus. Op 18 juli 1945 noteerde Otto over dit bittere, belangrijke nieuws in zijn agenda slechts 'Lien Rebling'.

Hoe moest Otto dit tragische nieuws aan zijn moeder vertellen? Buddy Elias, de zoon van Otto's zus Leni en Annes lievelingsneef, maakte mee hoe hard dit verlies bij de hele familie aankwam. 'Het was één grote tranenvloed in het huis in Bazel.'

Begin augustus schreef Otto's moeder:

Mein liebster Ottel, woorden schieten tekort om je te zeggen wat ik doormaak; elke minuut doorleef ik met jou de onuitsprekelijke psychische en fysieke pijn die je nu alleen

moet dragen. We kunnen je niet eens helpen, ik met mijn grote liefde voor jou en het onuitsprekelijke verdriet dat ik met je deel.

Een paar dagen later stuurde Alice hem een telegram in het Engels waarin ze de ontvangst van het droevige bericht nog eens bevestigde: *'received sad news we all mourn our dearest ones fondest love and thoughts keep strong and healthy kisses mother'*

In een enkel zinnetje aan de familie schreef Otto dat hij zich niet liet gaan, liever de dingen ter hand nam en hielp in plaats van verstrikt te blijven in zijn gedachten. Dit kenschetst de persoon en de overlever Otto Frank.

Op kantoor was hij meteen weer aan het werk gegaan, met Miep. Hij had haar gevraagd hem voortaan aan te spreken met 'Otto' in plaats van 'meneer Frank', maar Miep kon daar moeilijk aan wennen, ook al maakte ze hem nu ook thuis van dichtbij mee. Wellicht wist ze ook dat hij niet helemaal kon geloven dat zijn dochters niet meer leefden. Hij twijfelde aan het verhaal. En zij deed dat eigenlijk ook nog. Misschien had er een persoonsverwisseling plaatsgevonden tijdens de chaos van de oorlog. Hij bleef hopen, tot een brief van het Rode Kruis het bericht bevestigde. Toen was er geen twijfel meer mogelijk.

Miep Gies schoof de lade van haar bureau open en haalde daaruit alle papieren die ze al die tijd had bewaard, legde het rood-wit geruite dagboek met het koperen slotje erbovenop en overhandigde dit aan 'meneer Frank' met de woorden: 'Dit is de erfenis van uw dochter Anne.'

*

De overdracht van Annes dagboek tussen eind juli en begin augustus 1945 heeft een legendarische betekenis gekregen. Otto Frank kreeg van Miep Gies het volgende:

- Het vierkante poëziealbum met rood-wit geblokte kaft, ongelinieerd papier en een verweerd slotje: dagboek 1 met brieven aan 'Lieve Kitty' van 12 juni 1942 tot en met 5 december 1942 en tussentijdse notities in '43 en '44.
- Een schoolschrift: dagboek 2 'Het Achterhuis', van 22 december 1943 tot 17 april 1944;
- Een schoolschrift: dagboek 3, van 17 april 1944 tot 1 augustus 1944, de laatste dag dat Anne een aantekening maakte. Hierin opgenomen haar roman *Cady's leven*, ('geen sentimentele onzin,' volgens Anne, 'want het verhaal van vaders leven is erin verwerkt').
- Drie mappen met losse vellen doorslagpapier: het door haarzelf herschreven dagboek van 12 juni 1942 tot aan 29 maart 1944, gebaseerd op dagboek 1 en 2.
- Een kasboek vol verhaaltjes over gebeurtenissen in het achterhuis.
- Een langwerpige kantoorboek voor boekhouders, met Annes verzameling mooie zinnen.

Hoe kwam Miep aan dit alles? Daarvoor moeten we terug naar het moment van de arrestatie van de acht onderduikers in het achterhuis op 4 augustus 1944 tussen tien en elf uur.

Een geüniformeerde Oostenrijker en twee in burger geklede mannen van de Sicherheits Dienst stappen voor Prinsengracht 263 uit een auto. Met geladen pistolen lopen ze de trap op naar het kantoor op de eerste verdieping, een van hen blijft achter in het magazijn. In het kantoor hoort Bep Voskuijl, ook helpster en secretaresse, Miep zeggen: 'Bep, we zijn erbij.' De SD-mannen doorzoeken het pand, in aanwe-

zigheid van plaatsvervangend directeur Victor Kugler. Ze komen uit in het achterhuis (over het hoe en waarom bestaan verschillende getuigenverklaringen). Daar worden de onderduikers verzameld in de kamer van de Franks, waar ze met opgeheven armen en handen in de nek moeten wachten tot hun schuilplaats is doorzocht. De geüniformeerde Grüne Polizeiman, Karl Silberbauer, leegt een aktetas om waardevolle spullen die hij uit een geldkistje heeft gegruid in te stoppen. In die tas heeft Anne haar dagboeken en papieren opgeborgen en die liggen nu op de vloer. De onderduikers zien het allemaal. De losse bladen, schriften, Annes geheime dagboek, alles ligt aan hun voeten... Niemand zegt iets.

Silberbauer kijkt niet naar het zorgvuldig met vulpen beschreven papier, maar vraagt of ze wapens hebben – die hebben ze niet – en richt zijn aandacht vervolgens op Otto's legerkist met ijzerbeslag uit de Eerste Wereldoorlog. Op het deksel staat: 'Reserveleutnant Otto Frank.' Otto Frank vertelde het later als volgt:

Hij riep uit: 'Hoe komt u aan die kist?' Ik zei: 'Dat is mijn kist. Hoezo? Ik ben officier geweest.' Dat bracht hem ongelooflijk in de war. Hij staarde me aan en zei: 'Waarom hebt u zich dan niet gemeld?' Ik beet op mijn lip. 'Man, dan had men u toch gespaard! U zou in Theresienstadt terecht zijn gekomen!' Ik zweeg. Hij hield Theresienstadt kennelijk voor een vakantiecamp! Ik keek hem alleen maar aan. Maar hij ontweek mijn blik en opeens bedacht ik: hij staat in de houding! Innerlijk staat deze politiesergeant in de houding. En als hij durfde, zou hij salueren.

Silberbauer klakt met zijn hakken en maakt rechtsomkeert, rent de trap af en weer op en roept tegen Otto: 'Doet u het kalm aan...' Een van de SD'ers heeft een arrestantenwagen besteld, die lang op zich laat wachten. Rond één uur komt

een gesloten vrachtwagen voorrijden. Ondanks Silberbauers achting voor Franks hoge militaire rang worden de onderduikers als criminelen met hun handen boven het hoofd door de agenten naar buiten gevoerd, de vrachtauto in en meegenomen door de Grüne Polizei richting Zuid, naar het SD-gebouw in de Euterpestraat.

In het kantoor heeft Miep de onderduikers met de gewapende mannen weg horen gaan. De plaatsvervangende directeurs van Opekta / Pectacon, Kugler en Kleiman, zijn ook gearresteerd en weggevoerd. Miep is ervanaf gekomen met Silberbauers waarschuwing: 'Ik kom terug om je te controleren, één misstap en jij draait ook de gevangenis in.' Als verstaend is ze in het kantoor achtergebleven, samen met Bep.

Als Miep zich weer durft te verroeren, gaat ze met man Jan, Bep en magazijnknecht Willem van Maaren naar het achterhuis. Tussen de grote rotzooi die ze daar aantreffen ziet ze Annes dagboek liggen. Ze pakt het dagboek, de schriften, het kasboek en de losse vellen, loopt naar haar bureau, schuift de onderste lade open, stopt al het papierwerk erin en zegt tegen Bep: 'Ik bewaar alles voor Anne totdat ze terugkomt.'

Miep stuurt Jan en Van Maaren nog een keer naar het achterhuis om spullen van waarde te zoeken, voordat de verhuizers van het beruchte opruimbedrijf Puls ('de verhuizer van de duivel') alles zullen meenemen. Van Maaren vindt nog een stapeltje vellen van Anne, die Miep ook in haar bureaula legt. Jan Gies heeft de tegenwoordigheid van geest de laatste vijf bibliotheekboeken te verzamelen die zij, zoals bijna elke zaterdag, hadden meegenomen voor de onderduikers.

Nadat Miep het dagboek aan Otto heeft gegeven, vraagt hij haar hem niet te storen en trekt hij zich terug in zijn privé-kantoor. Het dagboekje, de losse vellen, schriften en kas-

boeken legt hij voor zich op zijn houten bureau. Begin juni '42 heeft Edith voor Annes verjaardag het rood-wit geruite boekje gekocht in boekwinkel Blankevoort aan de Zuider Amstellaan (nu Rooseveltlaan).

Aan zijn moeder schrijft hij dat Miep Annes dagboek heeft gered, maar dat hij niet de kracht heeft daarin te lezen en dat er van Margot niets meer bewaard is dan haar Latijnse proefwerken.

*

In de loop van de tijd werd via het Rode Kruis bekend dat ook de andere vier onderduikers, het gezin Van Pels en Fritz Pfeffer 'niet terugkeren', de nette omschrijving voor dood door uitputting, honger, ziekte en moord.

Otto schreef zijn jongste broer Herbert – die in de oorlog als staatloze vanuit Frankrijk naar Bazel had weten te komen – dat hij aan andere dingen probeerde te denken en niet stil kon zitten. Niemand hoefde te weten 'hoe hij inwendig treurde: wie zou dat trouwens kunnen begrijpen?'

Eva Geiringer, die na de bevrijdingstocht vanuit Odessa weer met haar moeder Fritzi op het Merwedeplein woonde, zag Otto soms op straat: 'Hij liep altijd met zijn hoofd naar beneden en treurig, nooit een lachje. Hij wou eigenlijk opgeven, toentertijd.'

Hij zocht vrienden van zijn kinderen op, onder wie Annes vriendin Jacqueline van Maarsen ('Jopie' in het dagboek), met wie Anne op het Joods Lyceum had gezeten.

Hij kwam heel vaak bij ons om met mijn vader en moeder te praten en wilde altijd dat ik met hem mee uitging. Ik was zestien en had eigenlijk geen zin om met een oude man de stad in te gaan. Mijn moeder moedigde het aan, ze wist ook wel dat hij daar behoefte aan had. Dan zaten

we in het café te praten; hij wilde eigenlijk altijd iets weten over onze vriendschap. Hij was ook heel erg geïnteresseerd in wat ik deed, maar hij bracht toch altijd weer het gesprek op Anne... Het vervelende voor mij was dat hij toen veel huilde, allereerst huilden mannen in die tijd niet zo veel en ik vond het heel erg naar. Ik wist niet goed hoe ik daarmee om moest gaan. Maar goed, ik begreep dat hij veel over Anne wilde praten met mij en dat heb ik gedaan.

Otto's contact met Annes andere vriendinnetje, Hannah (Hanneli) Goslar, was zijn verbinding met Anne. Hanneli en haar jongere zusje Gabi waren wees sinds de oorlog. Ook Hanneli had in Bergen-Belsen gevangengezeten. Op een avond hadden zij en Anne buiten in het donker elkaars stemmen gehoord, er zat een omheining tussen hen in. Anne was ervan overtuigd dat haar vader niet meer leefde, omdat hij al over de vijftig was. Ze klaagde dat ze last had van haar ogen – ze zag heel slecht –, het koud had en niets te eten kreeg.

De volgende dag maakte Hanneli een pakje voor Anne en gooide dit 's avonds over de omheining, waar een vrouw het voor Annes neus weggriste. Waarop Hanneli opnieuw een paar dingen verzamelde en het pakje de daaropvolgende avond overgooide naar Anne, die het dit keer wel goed opving. Daarna spraken ze elkaar niet meer. Hanneli zou deze gebeurtenissen later nog vaak vertellen.

Otto bekommerde zich om de meisjes Goslar. Zodra hij hoorde dat ze in een Maastrichts ziekenhuis werden verpleegd ging hij erheen. De reis per vrachtwagens duurde uren aangezien er geen treinen reden en de bruggen over de rivieren opgeblazen waren. Zijn bezoek stemde Hanneli zowel treurig als blij. Otto vertelde haar het treurige bericht dat zijn vrouw en twee dochters niet terugkwamen. Terwijl het voor Hanneli ook 'fantastisch' was iemand te zien die

haar hele familie en iedereen gekend had. ‘Hij heeft zich over ons ontfermd.’

Otto nam contact op met een familielid van de Goslars in Zwitserland, die de zusjes eerder had opgevangen, en hij regelde emigratiepapieren voor Israël voor ze.

Hoe groot is het schuldgevoel van de overlevende, hoe groot de noodzaak te helpen? Otto schreef aan zijn moeder dat hij ook een andere kampgenoot hielp, die één oog had verloren en die hij al op de terugreis naar Nederland verzorgd had. Hij eindigde zijn brief met de opmerking dat er nog veel was waarover hij helemaal niet kon schrijven. Om er meteen aan toe te voegen:

Ik houd me wel goed. Ik kan me vaak zelfs niet voorstellen dat ik 56 ben, alleen en dat het leven voor mij geen rol meer speelt, dat weet ik.

Pas eind september 1945 begint Otto het dagboek van Anne in te kijken. Hij heeft haar beloofd dat nooit te zullen doen. Welk recht heeft hij dan nu de ontboezemingen van zijn dochter te lezen? Kan hij, durft hij? Wat als ze toch niet dood is? Wat als het een misverstand is, ze wel terugkomt in het achterhuis?

Hij kan zich haar kwaaië blik herinneren als ze werd gestoord tijdens het schrijven, zo in zichzelf gekeerd was ze dan.

Brieven of dagboeken van een ander lezen is een stiekerme daad. Wie kent niet dat twijfelachtige moment: zal ik dit openvouwen, mag ik dit lezen? Het roept een gevoel op dat zweemt tussen onbedwingbare nieuwsgierigheid en het besef dat er geen weg terug zal zijn wanneer je het besluit neemt te gaan lezen.

Enmaal begonnen met lezen, kan Otto er niet meer mee stoppen, omdat het zo ontzettend emotionerend (*‘unglaublich aufregend’*) is.